

VESZPRÉM DUALIZMUSKORI VÁROSI FEJLŐDÉSE

Rácz Nóra

Összefoglaló:

A tanulmány Veszprém dualizmuskori városi fejlődését foglalja össze. A bevezetés után betekintést nyújt a városiasodás folyamatának meghatározó tényezőibe. Ismerteti Veszprém 19. századi helyzetét, társadalmi, gazdasági jellemzőit, oktatásban betöltött szerepét. A továbbiakban röviden kitér a fontosabb korabeli építkezésekre (pl. a zsinagóga) és átépítésekre (pl. a Tűztorony). Említésre kerülnek a millennium évében végbemenő városfejlesztési munkálatok és annak előzményei egy korabeli újságcikk alapján. Megvizsgálja azt a kérdést, hogy a vasúti hálózat kiépítése hogyan befolyolta a város fejlődését. A város fejlődésének vizsgálata során elkerülhetetlen a társadalom és a népességi adatok vizsgálata. Végezetül pedig egy, a polgárosodás kezdetén élt borbélymester történetének összefoglalása alapján kaphatunk képet a város és a kor társadalmi problémáiról, fejlődésének menetéről.

Kulcsszavak: Veszprém, dualizmus, városiasodás, vasútépítés, polgárosodás

Abstract:

The study summarizes the urban development of Veszprém during the dualism period. After the introduction, it provides an insight into the determining factors of the process of urbanization. It describes the city of Veszprém's situation in the 19. century, its social and economic characteristics, and role of education. The most important constructions and reconstructions of the age, such as the synagogue and the Fire Tower, are presented below. Mention is made of the presentation of urban development work in the millennium and its antecedents based on a contemporary newspaper article. The relationship between the settlement and the railway network and its influence on the development of the city will be examined. Examining the development of a city, it is also inevitable to investigate social and population data. Finally, based on a summary of a barber who lived at the beginning of the era, we can get an idea of the social problems of the city and its development.

Keywords: Veszprém, dualism, urbanisation, railway construction, bourgeoisie

Bevezetés

A tanulmányban a modernkori városi fejlődéssel, Veszprém helytörténetével és helyismeretével foglalkozom, részletesebben kitérve a dualizmus gazdasági, városi fejlődést elősegítő időszakára. A helyismeret és a helytörténet igazán érdekes és izgalmas lehet mindenki számára. Bizonyos mértékig mindenki kíváncsi a lakóhelye, esetleg születési helye történetére, a fontosabb eseményeknek értékes információkkal szolgálhat már a helyszíne is. Az is természetesnek mondható, hogy az ember mindig a közvetlen környezete iránt érdeklődik a legélénkebben, hiszen azt ismeri a legpontosabban, arról szeretne a legtöbbet megtudni. Nem utolsósorban részletesebb ismeret esetén könnyebb az érzelmi-értelmi kötődés kialakítása, hiszen senki nem szereti idegennek érezni magát a közvetlen környezetében. Múltbéli örökségünk ismerete és megértése elősegíti a jelen eredményeinek kedvezőbb megbecsülését, könnyebb eligazodást nyújthat a jövőben. A helytörténet segíthet fejleszteni történelmi tudatunkat és segíthet helyes önmeghatározásunkban is.¹ Minden nemzetnek szüksége van közös emlékezetre, melyet a legkönnyebben mikrokörnyezetünk ismeretével, felfedezésével kezdhetünk el fejleszteni. Ezek a gondolatok és célkitűzések vezéreltek a témaválasztás, valamint a dolgozat írása közben is.

A modernkori városi fejlődés

A városiasodás folyamata Magyarországon a 19. században gyorsult fel jelentősen. A városi népesség egyre gyarapodó létszáma a tőkés gazdaság kibontakozását jól érzékelteti az utókor számára. A hetvenes–nyolcvanas években tapasztalt mérsékelt növekedés után rohamos gyarapodás következett. A városi lakosság hirtelen megugrott aránya azonban még mindig nem érte el a kor nyugat-európai országainak városaiét. Az ún. községi törvény a települések besorolásakor nem a jogi helyzetüket vette figyelembe, hanem anyagi teherbírásukat, nagyságukat tekintette mérvadónak. A korszak legfontosabb városfejlesztő tényezői közzé sorolhatjuk a vasút elterjedését és az országos igényekre is támaszkodó iparosodást. A vasút által az ország vérkeringésébe kapcsolt kereskedelmi központok városiasodása haladt előre a leglátványosabb módon. A vasút terjedésének köszönhető városiasodását és polgáriasodását például Szombathely és Temesvár. Azonban akadt bőven példa ennek a folyamatnak az ellenkezőjére is. Veszprém fejlődésében jelentős hátránynak bizonyult az, hogy

¹ Valentics Gyula (2009): A helytörténet, honismeret célja és jelentősége. <https://szodi-helytortenet.hu/index.php?m1=3&articleId=2> (letöltés dátuma: 2020. 04. 16.).

a vasúthálózat elkerülte.² Ezzel részletesebben a dolgozatom későbbi részében foglalkozom.

A városok fejlődése ellenére a kor politikusai még inkább vármegyei rendszerben gondolkodtak. Csak az 1900-as évek után kerültek inkább előtérbe a nagyvárosok.³ A vasútvonalak hossza a kiegyezés után rendkívüli mértékben növekedett. Magyarország 1867-ben 2283 km hosszú vasútvonallal rendelkezett. 1890-re ez a szám 11 251 km-re növekedett. Az állami vasutak irányítását a Magyar Királyi Államvasutak látta el, mely közvetlenül minisztériumi felügyelet alatt állt. 1868-ban létrejött az Állandó Vasútengedélyezési Bizottság, amely bejárások útján állapította meg, hogy milyen munkálatok szükségesek a vasúti forgalom szempontjából. Szintén jelentős fejlődésen ment keresztül a posta, amely évszázadok óta állami monopólium volt. Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején Baross Gábor ismerte fel a posta és a távírda egyesítésének jelentőségét. Az 1890-es években létrejött az első távolsági telefon-összeköttetés Bécs és Budapest között. Ugyanezekben az években a posta- és távíróosztályt önálló vezérigazgatósággá szervezték. Ezen igazgatóság segítségével és felügyeletével látták el a vidéki postaigazgatóságok a posta, a távírda és a távbeszélő igazgatását.⁴

A városfejlődés szempontjából jelentős szerepe volt az egyre nagyobb számban kialakuló nagypolgárságnak. Az 1900-as években országos szinten nagyjából 800–1000 család tartozhatott ehhez a réteghez. A veszprémi nagypolgárok java része zsidó terménykereskedőből emelkedett a kialakuló ipari és fináncburzsoázia tagjai közé. Néhány magyar család is ehhez a réteghez tartozott, ők elsősorban a háztulajdonoknak köszönhették gazdagságukat. Továbbá ide tartoztak még a bevándorolt német ipari vállalkozók. A magyar társadalom nyitott volt, mivel mind a német, mind a zsidó családok asszimilálódtak.⁵ A zsidó családok igyekeztek hasonlítani az arisztokratákhoz. Második-harmadik generációjuk, amely általában már kikeresztelkedett, aktívabb részt vállalt a politikában. Nagyobb lélekszámban éltek a városokban középpolgárok. Köztük sokan az 1848 előtti városok német és magyar polgárságából származtak. Közéjük tartoztak a bérháztulajdonosok, az öt segédnél több embert foglalkoztató kereskedők, az ipari középüzemek tulajdonosai, kisebb bankok és hitelintézetek tulajdonosai. A városi polgárság növekedésével megnőtt az értelmiségiek száma is. Többnyire nemesi származásúak voltak, de

² Estók János (1999): *Magyarország története 1849–1914*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 187–188.

³ Kozári Monika (2005): *A dualista rendszer (1867–1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest. 213–214.

⁴ Uo. 279–280.

⁵ Koudela Pál (2016): *Négy felvidéki város*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

akadtak kivételek is.⁶ A parasztság felsőbb köreiből is bekerülhettek az értelmiségiek soraiba, azonban ez nem volt jellemző. A magyar társadalomnak 1910-re közel 13 százalékát tette ki a kispolgárság. Heterogén réteget szintén az iparosodás, a városi fejlődés és a társadalom modernizációja hozta létre. 1848 után a legszembetűnőbb társadalmi változást a munkásság kialakulása és kibővülése jelentette. Az ipari munkásság nagy része Budapesten és közvetlen környezetében élt. Nagy százalékuk nagyipari munkás volt. Eleinte a szakmunkások osztrák és cseh területekről érkeztek, valamint a Monarchia határain túlról, Németországból. Azonban már az is előfordult, hogy magyar munkások áramlottak ki, elsősorban román területekre. A munkásosztály zöme betanított munkát végzett, vagy segédmunkás volt. Családjukat nehezen tudták eltartani csak egy fizetésből, így családonként legalább két keresőre volt szükség. Nem volt szokatlan a korban a nők és gyerekek munkavállalása sem. A munkások létszámának növekedésével egyre rosszabbak lettek az életkörülményeik. Bérházak szobakonyhás lakásaiban éltek, és sokan voltak kénytelenek ágyrajárót is tartani. Ezeknek a házaknak csak az udvarán volt víz. Nagy előrelépésnek számított a vízvezeték-hálózat kiépítése, de többnyire így is csak egy közös mellékhelyiség volt szintenként a folyosó végén. A legtöbb munkás paraszt, agrárproletár családból származott, ahol az életkörülmények sokszor még ennél is szegényesebbek voltak.⁷

A dualizmus nyújtotta békés időszak és a gyors ütemű fejlődés kedvezett a művészeteknek is. Megjelent a szórakoztatóipar a magasművészet mellett. A tömegkultúra tovább rétegződött. A polgárság lett a közönsége a színműveknek és operetteknek. A városi szegénység a Vidám Park elődjébe, az Angolparkba járt szórakozni. Az 1890-es évek közepétől gazdag színházi élet volt kibontakozóban. Ekkor nyitott Budapesten a Nemzeti Színház, a Vígszínház és az Opera. 1896-ban vetítették Budapesten az első mozgóképet, melyet Heltai Jenő író nevezett el mozinak. Ezek a mozik még főleg kávéházakban üzemeltek, de 1913-ban már száznál is több mozi működött a fővárosban. A társadalmi élet egyik fontos színterei lettek a kávéházak is, ahol az újságolvasás az időöltés természetes formájának számított. Elsősorban középosztálybeli férfiak jártak ide. A szabadidő eltöltésére is egyre nagyobb igény mutatkozott, így nem csoda, hogy sorra alakultak az egyesületek, sportegyletek és -klubok is.⁸ Az

⁶ Koudela Pál (2015): Civic Getry in Sáros County in the 19th Century. The History of Hazslinszky Family, Part II. *West Bohemian Historical Review*, 5(2): 91–120.; Koudela Pál (2015): Civic Getry in Sáros County in the 19th Century. The History of Hazslinszky Family, Part I. *West Bohemian Historical Review*, 5(1): 29–51.

⁷ Kozári Monika (2009): *A dualizmus kora 1867–1914*. (Magyarország Története, 16.) Kossuth Kiadó, Budapest. 62–67.

⁸ Kozári Monika (2009): i. m. 74–75.

emberek egyre inkább nyitottak lettek a szabadidő közösségben történő eltöltésére.

Veszprém település helyzete a 19. században

A század eleji napóleoni háborúk okozta konjunktúrát a település teljes mértékben képes volt kihasználni. Ekkor válik világpiacon termékké a magyar gabona. Veszprém ebben a helyzetben felismerte a kínáló lehetőséget. Bár mezőgazdasági viszonyai meglehetősen szegényesek voltak, gondolok itt elsősorban sziklás, nehezen művelhető területeire, ám mégis megtalálta az adottságainak legmegfelelőbb ipari és mezőgazdasági lehetőségeket. Kiváló helynek bizonyult a település a malomipar, a gabona- és állatkereskedelem szempontjából. A Séd vize számtalan liszt-, szűr- és posztókalló-malmot hajtott. Különösen sok kézműves, kereskedő és csizmadia lakott a városban. A malomipar azonban minden iparág közül kiemelkedik, nemcsak középkori hagyományokra visszatekintő múltja, hanem sikeressége miatt is. A gabona iránt megélnékült kereslet kedvező hatással volt a malomiparra is. A század elején a szerveződő gazdasági élet sorra építi ki intézményeit. 1857-ben felépül a Veszprémi Takarékpénztár, 1860-ban megalakul a Veszprémi Kereskedelmi Társulat és a Veszprémmegyei Gazdasági Egyesület. A kiegyezést követő időszakban főleg tanintézet-alapítások és építések történtek.⁹

A város a 18. század első felében a megyeszékhely szerepkörét még Pápával felváltva gyakorolta. Véglegesen ez a funkció csak a század második felétől szilárdult meg, ekkortól tölti be Veszprém a megyeszékhely szerepkörét. Veszprém a középkorban nem volt szabad királyi város. Lakói szabad városlakóknak, oppidánusoknak tartották magukat. A püspök és a város kapcsolatát jogi formák, szerződések határozták meg. Az első ilyen egyezés az az 1702 májusában létrejött szerződés, amely Széchényi Pál kalocsai érsek és a veszprémi püspök, valamint a város között szabályozta az italmérés jogát. A földesurak eltekintettek a robottól, de a pallosjogot gyakorolták. A bíróság tagjait a püspök és a káptalan jelölte ki továbbra is. 1723-ban szigorításra került sor. A városnak számadást kell készítenie a piaci és a vásári jövedelmekről, a földesúr jelenlétében kellett városi bírót választani, és az italmérés joga már csak évente négy hónapig illette meg a várost. 1741-ben már érezhető volt a feszültség, amely a püspök és káptalan, valamint a város között kialakult. A káptalan új vásárok tartására kapott engedélyt, azonban ezek megtartását a városi lakosság megakadályozta. Padányi Bíró Márton püspök határozott fel-

⁹ Korompay György (1957): *Városképek-Műemlékek. Veszprém*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 62–63.

lépése inkább csak fokozta a városiak elégedetlenségét. Kezdetét veszi az 1746-tól folytatott eredménytelen harc a szabad királyi városi címért.¹⁰

Veszprém történetében jelentős időpontnak mondhatjuk az 1875. évet. Ekkor emelkedett ugyanis rendezett tanácsú városi rangra. Ennek hatására sorra új intézmények alakulnak. 1877-ben az Államépítészeti Hivatal, 1886-ban az Ipartestület, valamint megépülnek az új közintézmények. A jelentősebbek közé tartozik a Megyeháza (1884), a város keleti részében az új Felsőkereskedelmi és Polgári Iskola (1897), majd az Ipariskola (1908). A város intézkedéseket tesz továbbá a települési, közlekedési és közműviszonyok rendezésére. Az 1900-as évek első évtizedében megindul az utak korszerű burkolása. A millennium évében kiépül a város vízműve, majd 1908-ban a városi villanymű.¹¹ Hozzá kell tennünk, hogy Pápán már 1904 óta élvezték a villany nyújtotta előnyöket. A lemaradás azonban inkább a tőkehiánynak volt betudható, nem pedig a városvezetés hajlandóságának. Pápa nagyobb és mezőgazdasági tekintetben előnyösebb adottságokkal rendelkezett, emellett fejlettebb volt a kézműipara is. Veszprém a vasútépítések előtt jelentős gabona-, bor- és gyapjúpiaccal rendelkezett. A Déli Vasút vonala azonban elkerülte. Ezután az addig sokak által látogatott piac fokozatosan elnéptelenedett, több módos terménykereskedő elköltözött a városból. A tőkehiány lehetetlenné tette jelentősebb nagyipari vállalatok létesítését. Az 1872-ben megépült Nyugati Vasút (Székesfehérvár–Celldömölk) vonala is elkerülte a várost, amely ezek után nem tudta felvenni a versenyt azokkal a dunántúli településekkel, amelyek kapcsolódni tudtak a fő vasútvonalakhoz. Csak 1896 után, a Győr–Veszprém–Dombóvár-vonal megépülése után változott a helyzet, ekkor Veszprém Jutas állomása vasúti csomóponttá vált. A város hátrányos helyzete ellenére az 1880-ban kezdődő általános fellendülés természetesen a várost sem kerülte el egészen. Ösztönzőleg hatott néhány vállalkozó polgárra, akik Ausztriába és Bosznia-Hercegovinába is szállítottak szürposztót. Kisméretű, 20–40 főt foglalkoztató gyárak jöttek létre, melyek főleg téglá, cement és vaj előállításával foglalkoztak. Egyesületek alakultak, új épületek emelkedtek, ennek ellenére nem beszélhetünk igazi fellendülésről. Ezt a vasútvonal-problémán kívül az is okozta, hogy a jelentős földtulajdonnal rendelkező püspökség és a káptalan elsősorban nem ipari vállalkozásokba fektette az értéktöbbletét. Az ipari fejlődés szempontjából hátrányos társadalmi szerkezet is konzerválódni látszott. Veszprémben megmaradt a papi és tisztviselői réteg dominanciája. Értelemszerűen a város társadalma is megsínylette a

¹⁰ Szendi Attila (2002): A Veszprémi zsidóság a polgárosodás hajnalán. In: Máthé Éva (szerk.): *Fejezetek a veszprémi zsidó közösség történetéből. A zsidóság szerepe Veszprém polgárosodásában. Tanulmányok.* Veszprémi Zsidó Hitközség, Veszprém. 11–16.

¹¹ Korompay György: i. m. 46–64.

nehézségeket. A gyári termelésre átálló ipar egyre növelte a fokozatosan tönkremenő kézművesek seregét. A közmű- és házépítésekkel, valamint a kisebb gyárak létesítésével nem nyílt elegendő munkahely. Jó páran döntöttek emiatt a kivándorlás mellett.

Veszprémnek haladó szellemű városi vezetése volt. Szegelethy György polgármester, aki 1899 és 1910 között látta el város vezetői feladatát, kitűnő társat talált dr. Óváry Ferenc személyében, aki szintén a város fejlődését tartotta elsődleges célkitűzésének.¹²

A népoktatásügy átfogó rendezésére Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter vállalkozott 1868-ban. Rendelkezésével lerakta az elemi iskolahálózat alapjait. Eötvös törvénycíkké kimondta a tankötelezettséget, meghatározta az oktatás tartalmi elemeit, és rendelkezett az iskolaállítás jogáról. Az oktatás gyors fejlődésének azonban hiába voltak meg a törvényi alapjai, megvalósulásuk nehézkesen ment. Egy 1869-es miniszteri jelentés igen rossz állapotokról tett jelentést az ország legtöbb népiskolájából. A felszereltség elavult, a tanítók nincsenek megfelelően felkészítve az oktatásra, a gyerekek nagy része kimaradozik az oktatásból a mezőgazdasági munkák miatt. Nem volt ez másképp a Veszprém megyei iskolák tekintetében sem. Az alapfelszereltség hiánya miatt benyújtott kérelmek sem hozták meg az előrelépést. Veszprém és a megye iskolái jelentősebb támogatás nélkül maradtak.¹³

1860-ban települt a városba az Angolkisasszonyok szerzetesrendje. A rendet Ranolder János megyéspüspök hozta a városba a nőnevelés felkarolása céljából. Az angol Ward Mária által 1609-ben alapított szerzetesrend a ma az Iskola utca 5. szám alatt található épületegyüttesben kezdte el munkáját. Az építési munkálatokért Szentirmai József helyi építészmérnök és jószágkormányzó volt felelős. A zárda kis létszámmal kezdte meg működését. Az angolkisasszonyok sokféle feladatot láttak el. Voltak közöttük szerzetesnők, rendfőnökök, tanítók, konyhamesternők és segítő nővérek. A későbbiekben létszámuk emelkedett és külsős növendékeket is számon tartottak, valamint külsős, világi oktatók munkájára is számítottak. A külsős oktatók között említhetjük dr. Csolnoky Ferenc belgyógyász, sebész szakorvost. A növendékek a tanév befejeztével osztályvizsgát tettek és bizonyítványt kaptak. Az angolkisasszonyok lelkiismeretesen végezték az apostoli teendőiken kívüli feladataikat is.

¹² V. Fodor Zsuzsa (1995): Vállalkozások és városfejlődés a század eleji Veszprém-ben. In: V. Fodor Zsuzsa (szerk.): *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Az MTA Történettudományi Intézete, az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága és a Laczkó Dezső Múzeum veszprémi konferenciája 1994. október 13–14.* Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém. 160–168.

¹³ V. Fodor Zsuzsa (1982): Adalékok Veszprém megye falusi elemi oktatásához a dualizmus és az ellenforradalmi korszak idejéből. In: Töröcsik Z. – Uzsocki A. (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16.* Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 245–270.

Pedagógiai szolgálatot láttak el, és élénken bekapcsolódtak a város életébe is. A város lakosságának, vezetőinek, kulturális életének ismerete elengedhetetlen volt a sikeres nevelői és oktató munkához. A sajátos tantervet követő intézményben az erkölcs és a jellem nevelése állt az első helyen. Szigorú rend alapján igyekeztek követni alapítónőjük elveit. Hangsúlyt fordítottak az internátusi életre, a könyvtár és a szertárak gyarapítására. Az általános tantárgyakon kívül oktatták még a lányok számára a közösségi élet fontos tudnivalóit, a háztartásban hasznos tudást és az állatok gondozását is. Ezek mellett fontosnak tartották a családi és társadalmi kapcsolatok ápolását és az ének, zene, tánc, testnevelés művelését is.¹⁴ Ügyeltek a magyar nyelv helyes használatára is. 1860-tól 1915-ig három főnöknője volt az intézetnek: Máter Pirnstill Teréz, akinek áldozatos munkája lévén megszülethetett a sajátos tanterv, M. Castiglione Gonzaga Jozefa grófnő, aki az elemi iskolát hatosztályossá szervezte, és M. Tótsoóki Soóky Karolina, akinek a nevéhez köthető az Oltáregylet megszervezése. Az intézet fontosnak tartotta a folyamatos fejlődést és a kezdeti elemi oktatás magasabb szintű kiegészítését. Életvitelükkel és nevelésükkel igyekeztek példát mutatni és szem előtt tartani a korabeli és városi szokásokat. Szívükön viselték a hazafias nevelést és az igazságérzetre, szorgalomra és önfegyelemre tanítást.¹⁵

Építkezések a dualizmus éveiben

Veszprémben is éreztette hatását az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint a polgárosodást szorgalmazó közhangulat és a jobbagyfelszabadítás. A polgári forradalom véglegesen felszámolta a feudális dualizmust. A polgári forradalmat követő évtizedekben a településen néhány jelentős intézmény került meg-, illetve átépítésre. Ezeket szeretném a teljesség igénye nélkül bemutatni. A kor legjelentősebb építményei közé sorolhatjuk a kiegyezés évében épült zsinagógát (1867), a Jóságkormányzóság palotaszerű épületét és az új színházat. Az átépítések közül fontos megemlíteni a Tűztornyon végzett munkát. A város fejlődését meghatározta, hogy nagyobb méretű ipari üzem nem települt a közelébe, így egyes városrészek (min pl. a Temetőhegy) megmaradtak falusias hangulatú részeknek. A város más részei a kisiparosok és a kispolgárság igényeihez alkalmazkodott. Az Angolkisasszonyok intézetének rendháza és iskolája

¹⁴ Magyarország városai. II. Veszprém. *Pesti Napló*, 1893. 44(123): 17–25.

¹⁵ Horváth Elvira (2011): Az Angolkisasszonyok szelleme 150 éve él Veszprémben. *Veszprémi Szemle. Városhistória folyóirat*, 13(1): 105–109.

is a kiegyezéshez közeli években épült fel (1860). A belső vasútállomással szemben lévő Felsőkereskedelmi és Polgári Iskola 1897-ben épült meg.¹⁶

A Tűztorony, melyet Vigyázótoronynak is neveztek, jellegzetes épülete a városnak. Építésével kapcsolatosan nem tudunk pontos időpontot, de miután a harcokban betöltött feladata csökkent, a 18. század vége felé a város vezetősége le akarta romboltatni. A város nemessége azonban megakadályozta ezt, és javasolta, hogy használják a tornyot tűzfigyelő célokra. A torony átalakítását és magasabbra emelését Tumler Henrik mérnök tervezte.¹⁷ Az épület az akkori piactér fölé magasodva a főtér látványossága lett. A toronyról még a 20. században is élt az a téves elképzelés, hogy valamikor török minaret volt. A várost földrajzi elhelyezkedése és az emiatt kialakult szabálytalan utcahálózata miatt fokozottan pusztították a tűzvészek. A nád- és zsúpfedeles házak rendkívül sűrűn álltak egymás mellett, tehát a tűz könnyen terjedhetett. Ráadásul a város vízellátását csak a millennium évében oldották meg. Így a 19. század elején ésszerű döntés volt a torony tűzvédelmi célokra való alkalmazása. 1818-tól két tűzör látott el éjjel-nappali szolgálatot a toronyban. Létszámukat később négy, majd hat főre növelték. Újabb tűzvédelmi fejlesztés volt 1875-ben az önkéntes tűzoltó egyesület megalakulása. A Tűztorony állapota a 19. század végére jelentősen leromlott. A *Veszprémi Független Hírlap* 1887-ben arról tudósít, hogy az épület erős szélvihárban látványosan inog. 1891-ben Szily Horváth Pál gyógyszerész bejelentést tesz a Tűztorony rossz állapotáról. A felújítási munkálatok el is kezdődtek. Megjavították a toronyórát, világító szerkezettel látták el, a tetőszerkezet munkálatait is elvégezték. Dr. Óváry Ferenc, aki ekkor volt a város tűzoltóparancsnoka, javasolta, hogy saját költségén a lakását, a Tűztoronyt és a városházát távbeszélővel kössék össze. A felújítás olyan jól sikerült, hogy 90 évig nem volt szükséges újabb renoválást végrehajtani. 1893-ban viszont hiába történt meg időben a figyelmeztetés, a város fejletlen vízellátása miatt az addigi legnagyobb tűzvész pusztított a Cserhát városrészben.¹⁸

Veszprém Komakút terének képét az egykori Jóságkormányzóság historizmus korabeli épülete határozza meg. Az épület ma már az Eötvös Károly Megyei Könyvtárnak ad otthont. Sokáig a püspökség több megyében elhelyezkedő birtokainak gazdasági irányításával megbízott jószágkormányzó hivatala és lakhelye volt ez az épület. Építésének kezdeményezése Hornig Károly veszprémi püspök nevéhez fűződik. 1888-tól töltötte be ezt a tisztséget, művészeti és építészeti támogatása nagyban

¹⁶ Veress D. Csaba (1997): Veszprém város története. *Veszprémi Szemle. Várostarténeti folyóirat*, 5(1–2): 10–11.

¹⁷ Balassa László (2018): A Tűztorony és a Fecskendőház. *Veszprémi Szemle. Várostarténeti folyóirat*, 20(2): 66–69.

¹⁸ Boross István (2015): „Ős torony, légy üdvözölve!” A Tűztorony építéstörténete és városi jelképpé formálódása. *Veszprémi Szemle. Várostarténeti folyóirat*, 17(2): 3–27.

hozzájárult a 19. és 20. századi Veszprém városképének kialakulásához. Az építéssel Schmahl Henrik hamburgi származású építészt bízták meg. Padányi Bíró Márton idején a kormányzóság az általa létrehozott Püspökkertben egy nem túl látványos, kicsi barokk kori épületben működött. Vélhetően az épület egy idő után már túl szűkösnek és feladatához mérten jelentéktelennek tűnt. Hornig Károly 1899-ben rendelte el az új Jóságkormányzóság megépítését. A terveket már abban az évben bemutatták. Először nem új épületet szerettek volna létrehozni, hanem a régit kiegészíteni. Schmahl az addigi négy épületet kismértékű, de a végeredmény szempontjából jelentős hozzátoldásokkal egy épületté alakította át. Emeletet is kialakított, így az új épület főúri kastélyra emlékeztető külsőt kapott. Az átépített új épület valamennyi homlokzata vakolt téglavörös és fehér színben pompázik. Stílusát a velencei gótika és az internacionális késő gótika jellemzik. Összképe valamelyest keleties benyomást kelt, mely a velencei csúcsíves stílus miatt nem meglepő. A bizánci kapcsolatok befolyásolták fejlődését. A változatos kialakítása miatt az épület rendkívül izgalmas látvány, nincs két egyforma nézete. Az épület belső berendezéséről túl sok információnk nincs, de vélhetően a korabeli Veszprém egyik legnagyobb és legszebb otthona lehetett, alkalmas bármilyen magas méltóság fogadására. Budapesten a nagy vagyonnal rendelkező társadalmi rétegek lakásai közé számított volna. Schmahl Henrik sikerrel alakította át a korabeli épületeket. Az eredetileg neogótikus épület egyes elemei más korok formáinak stílusát is megidézi. Az épület előfutára a budapesti Ferenciek terén álló egykori Belvárosi Takarékpénztár Rt. üzletháznak, mely 1909 és 1913 között épült meg, és Schmahl Henrik fő művének tekinthetjük. Bár méretük jelentősen eltér, összetételük gazdagsága, a tetővonal és a saroktorony formái igencsak hasonlóak. A veszprémi épületet 1945 után államosították. A háború utáni zűrzavaros időszakban megsemmisült iratanyagának nagy része és a berendezése is. 1965 és 1968 között építették át az Eötvös Károly Megyei Könyvtár számára, majd 1996 és 1997 között végeztek rajta egy újabb felújítást, mely után elnyerte ma is látható állapotát.¹⁹

A veszprémi zsinagóga igazán érdekes jelensége a város mai arculatának. Tulajdonképpen láthatjuk is, meg nem is. A Hoffer Ármin sétány végén található épületet a helyismerettel nem rendelkező járókelő talán észre sem veszi. Az 1960-as években történt jelentős átépítés következtében ugyanis teljesen beolvadt a Szénbányászati Tröszt irodaházába. Azonban a dualizmus idejében még meghatározó eleme volt a városképnek, ezért úgy gondolom, érdemes kitérnünk rá. A zsinagóga a dualizmuskori város központjában helyezkedett el. Az 1867-es Kataszteri térképen a Vásártér

¹⁹ Kelecsényi Zoltán Kristóf (2017): A veszprémi Jóságkormányzóság, a mai megyei könyvtár épülete. *Veszprémi Szemle. Városhistória folyóirat*, 19(2): 87–98.

közelében látható az 1800-as évek körül épült kisebb zsinagóga. A nagy zsinagóga 1862 és 1865 között épült, tervezője ifj. Zitterbarth Mátyás.²⁰ Jellegzetes romantikus stílusú épület volt. A mór hatást tükröző épület falainak sarkait keleti stílusú bádoggömbök díszítették. A zsinagóga belső tere, díszítései a háborúban tönkrementek.²¹

A zsinagógához szorosan kapcsolódik az izraelita hitközség iskolája, melyet 1805-ben alapítottak. Az iskola a győri főgazgatóság alá tartozott, és a megyei hatóságok kineveztek egy táblabíró helybeli felügyelőnek. Ennek a felügyelőnek volt a dolga, hogy a vizsgákon személyes győződjék meg a tanító szorgalmáról és a diákok haladásáról. A tanító alkalmazása vagy elbocsátása, valamint fizetésének megállapítása a hitközség feladata volt. A veszprémi iskola és a zsinagóga telkének megvételére 1839-ben került sor. 1862-ben a hitközség egy új iskolahelyiséget akart kiépíteni a régi templom helyébe. Ezért bizottságot küldtek Nagykanizsára, hogy az ottani viszonyokat tanulmányozzák. Azonban a régi templom egyik része összeomlott, így sürgető volt egy új templom fölépítése.²² 1893 tavaszán két napon keresztül pusztított tűzvész a városban, melynek áldozatul esett az izraelita hitfelekezet négy épülete is. Az iskolahelyiségek és ezekkel együtt a pótolhatatlan irattár és a könyvtár is a tűz martalékává vált. A hitközség ekkora már jelentős vagyonnal rendelkezett, azonban mégsem tudták a károkat saját erőből pótolni. Országos gyűjtésbe kezdtek. A hitközség jótékonyági bált rendezett a vármegyeháza nagytermében. 1894-ben meg is kezdődtek az iskola és a paplak munkálatai. Az áprilistól júliusig tartó munka nagyszabású ünnepséggel zárult. 1895 májusában már be is költözhettek az osztályok az új épületbe. Június közepére Kiss István lakatosmester is elkészült a vaskapuval és az erkély rácsozatával. A végleges átadásra 1895. szeptember 5-én került sor. A kétemeletes iskolalapalota még tornateremmel is rendelkezett. A paplak sem maradt sokáig üresen. Első lakója, Dr. Kiss (Klein) Arnold volt az iskola igazgatója és a hitközség főbábjaja. Az első világháború éveiben befogadták a kereskedelmi iskola tanulóit is. 1915-ben pedig az iskolát a hatóságok kórházi célokra vették igénybe. A későbbiekben, ahogy fokozatosan csökkent az izraelita tanulók száma, a polgári iskola tanulói vették át az épületet. 1944 tavaszától a zsinagóga és az iskola a gettó részévé vált. Innen szállították el a zsidókat június 19-én Auschwitzba. Ez után a nyilasok, majd később az oroszok rendezkedtek be az épületben. 1952-ben a II. Számú Állami Általános Fiúiskolát költöztették ide. Az 1970-es évek elejére mind a há-

²⁰ Nagy Orsolya (2012): Eltűnt, de máig áll: Veszprém egykori zsinagógája. *Veszprém portré*. <https://vportre.hu/cikk/145-veka> (letöltés dátuma: 2020. 04. 15.).

²¹ Korompay György: i. m. 247.

²² Szép Lipót (2010): *A Veszprémi Izraelita Hitközség iskolájának története 1805–1905*. Veszprémi Zsidó Hitközség, Veszprém. 12–21.

rom épület – a zsinagóga, a paplak és az iskola is – eltűnt a városképből.²³ Emléküket az iskola vaskapuja őrzi, amelyet az épületek egykori helyén állítottak fel és 2014-ben avattak fel.²⁴

Veszprémben a színházlátogatás ma is népszerű szabadidős tevékenységnek számít. Mondhatni, ebben a városban divat színházba járni. Ezen szokás kialakulásában nagy szerepet játszott a városban már a 19. század elejétől jelen lévő színházkultúra és egy különleges színházépület. Az 1870-es évektől jelenik meg az igény egy állandó színház építésére, mivel a várost egyre gyakrabban látogatják a vándortársulatok. Többek között megfordult Veszprémben Blaha Lujza, Jászai Mari, Küry Klára és Újházi Ede is. A Székesfehérvári Nemzeti Színjátszó Társaság is rendszeresen fellépett a városban. A színészek a Korona Szálló nagytermében és a magyar Királyi Szállodában tartották előadásait. 1814-ben a városi polgárok és a diákság összefogásának eredményeképpen megszervezték a Stadttheater nevű színtársulatot. Innen számíthatjuk a veszprémi színjátszás kezdetét. A vidéki színház rendezésére színikerületeket alakítottak ki 1902-ben. 1905-ben megalakult a Színpartoló Egyesület, mely betéti társaságként is működött. A színház helyéül több terület is szóba került, például a Casino telek, a Püspökkert, az Erzsébet liget és a vásártér is. Végül a Püspökkert bizonyult a legideálisabbnak. A Püspökkert tulajdonosa Hornig Károly megyés püspök volt, akitől a város a Színpartoló Egyesületnek megvásárolta a Korona Szállót és a 286 négyszögölnyi területet. Az épület megtervezésére a rendkívüli tehetséges Medgyaszay Istvánt kérték fel.²⁵ Újító szándékait jelzi, hogy ez volt Európa első vasbeton színháza.²⁶ A színházat körülvevő utcák sokkal magasabban futnak, mint az épület, így a színház nemcsak egyedi megjelenésével, de különleges elhelyezkedésével is felkelti a figyelmet. Az épület kialakításánál több elvárás is felmerült. A nézőtérről a Korona Szálló felé kényelmes egyazon magasságbeli átjáróról kellett gondoskodni. A színház másik végében a város háza felé kellő számú bejáratot kellett kialakítani. Nem szerettek volna olyan épületet, ahol percekig kell sétálni hosszú folyosókon át a nézőtérig. Célszerű volt a társalgóhelyiségeket a Püspökkerttel összekötni, hogy a

²³ Molnár Jánosné (2004): Veszprémi mesélő házak, beszélő házak... In: Máthé É. (szerk.): (2005): *Fejezetek a veszprémi zsidó közösség történetéből.* (Mesélő házak – mesélő emberek.) Veszprémi Zsidó Hitközség – Veszprémi Zsidó Örökségi Alapítvány, Veszprém. 27–32.

²⁴ Jákói Bernadett (2014): Elkészült az új kapu az Iskola utcában. *VEOL*, október 19. <https://www.veol.hu/hirek/elkeszult-az-uj-kapu-az-iskola-utcaban-1654238/> (letöltés dátuma: 2020. 04. 21.).

²⁵ Varga Róbert (2008): A veszprémi Petőfi Színház. A falak egy évszázadról mesélnek. *Veszprémi Szemle. Várostarténeti folyóirat*, 10(1–2): 109–112.

²⁶ Ordasi Zsuzsa (2008): A 100 esztendő Veszprémi Színház. *Építészforum*, szeptember 17. <https://epiteszforum.hu/a-100-esztendos-veszpremi-szinhaz#2> (letöltés dátuma: 2020. 04. 15.).

nyári előadások szünetében kertben is sétálhassanak a nézők. Az épület szíve a nézőtér, amely 20 méter hosszú és 16 méter széles. A nézőteret a kor igényeinek megfelelően könnyen táncterré is lehetett alakítani. A páholyokhoz és az erkélyülésekhez külön folyosó és lépcsősor vezet. Egy emelettel feljebb találjuk teljesen elrejtve a mozgófénykép-kamrát. A fűtést központi légfűtéssel oldották meg, hogy az alsó szint helyiségeit (klub célokra) és a felsőbb szint helyiségeit (bálokra) a színpadtól függetlenül is lehessen fűteni. Merész, újító megoldásokat választott Medgyaszay István az ablakok tekintetében, könnyen alakítható, teljesen légmentes zárású vasbetonszerkezetet.²⁷ A színház megjelenésén egyértelműen észrevehető, hogy a Korona Szálló vendégeinek igényeihez igazítva épült. Környezete és kialakítása a pihenést és a kikapcsolódást szolgálta.

A színház tervezője egyébként kőművesként kezdett el dolgozni pályafutásának elején, majd hamar elismert, keresett tervezővé vált. Megalapította Magyarország első cementgyárát Nyergesújfalun. Érettségije után egy évvel már tervezőként dolgozott Bécsben, mellette pedig a műegyetem és a bécsi Akadémia mesteriskolájának hallgatója is volt. Már ekkor is tevékeny építészként dolgozott a bécsi Bessler-féle irodában. Gyűjtőútjai során felismerte a népi építészet értékeit, és igyekezett azt ötvözni a modern építőanyagok használatával. A veszprémi színházat a párizsi tanulmányútja során szerzett tudás ösztönözte, ahol mélyrehatóbban is megismerkedhetett a vasbeton-szerkezet mérnöki számításaival, tulajdonságaival. Szintén ő tervezte a nagykanizsai színházat, a soproni színházat és Rárósmúlyad templomát. Elméleti munkái a mai napig forrásértékű írásoknak számítanak.²⁸

A vasút és a település kapcsolata

1861-ben került megépítésre a Déli Vasút, amely a kor Közép-Európájában jelentős vállalkozásnak számított. Az 1859-ben létrehozott Déli Vasút társaság kezdetben más magánvasutaktól és az osztrák államtól vett át vonalakat, majd a saját költségén továbbfejlesztette. Törzsvonala Bécs és az Adriai-tenger között futott. A Déli Vasútnak az Osztrák–Magyar Monarchia területén 2240 kilométer hosszú szakasza volt, melyből 30% magyar területeken feküdt.²⁹ Veszprém fejlődését hátrányosan érintette,

²⁷ Medgyaszay István (1909): A veszprémi színház. *Magyar Építőművészet*, 7(1): 19–28.

²⁸ Gy. Lovassy Klára (2009): „Az építészet Bartókja”: Medgyaszay István. *Veszprémi Szemle. Várostörténeti folyóirat*, 11(3–4): 200–202.

²⁹ Kubinszky Mihály: Volt egyszer egy Déli Vasút. *Magyar Szemle*, 29(9–10): http://www.magaryszemle.hu/cikk/20060815_volt_egyszer_egy_deli_vasut (letöltés dátuma: 2020. 03. 26.).

hogyan a Budát Nagykanizsával összekötő vasútvonal elkerülte a várost.³⁰ Tulajdonképpen a település kikerült az ország kereskedelmi vérkeringéséből. Komolyabb nagyipari vállalkozás nem indulhatott el. Az 1845-ben alakult Veszprémi Takarékpénztár főleg szociális, városfejlesztő és jótékonyági célokra fordította vagyonát. Sajnos a Nyugati Vasút 1872-ben megépített Székesfehérvár–Celldömölk vonala is 4 kilométerre elkerülte Veszprémet.³¹ Az 1870-ben felépített Jutasi pályaudvart a káptalan 63 000 holdas jutaspusztai birtokából vásárolta meg a Vaspályatársaság. Ezen a területen az átvezetett vasútvonal megspórolta ugyan a Sédvölgy bevágásos szakaszának áthidalását, azonban ez nem jelentett Veszprém számára jelentős javulást. 1896 után vált csak igazi vasúti központtá a Jutas állomás, amikor megépítésre került a győr–veszprém–dombóvári helyi érdekű vasút. Veszprém ennek ellenére megmaradt félparaszti, polgári és papi jellegű társadalomnak.³²

Az 1907. évi XX. tc. rendelte el az államvasúti vonalként építendő balatonvidéki vasút munkálatainak megkezdését, mellyel a balatoni forgalmat igyekeztek felpezsdíteni. Az új vonal Börgöndtől Tapolcáig 117 km hosszú volt, s ehhez kapcsolódott az alsóörs–veszprémi szárnyvonal. Egy 1907-es újságcikk alapján képet kaphatunk a vasútvonal ünnepélyes megnyitójáról. Szabadakarattól kezdve minden megálló ünnepi díszbe öltözött. Sztterényi József államtitkár kíséretében megannyi képviselő és újságíró indult el a vonal felavatására a Keleti pályaudvarról. Veszprém városánál Szegelethy György polgármester mondott köszönetet a mellékvonal megépítéséért. Az állomások felavatása egy Sztterényi József tiszteletére rendezett tapolcai bankettel ért véget.³³ A mellékvonal erős emelkedővel indult Káptalanfürdőtől Veszprémig, majdnem 180 méter szintkülönbséget legyőzve. Az utazni vágyók előtt 1909 júliusában nyitották meg a vonalat. Személyforgalma meglehetősen nagy volt, viszont teherforgalma csak Veszprémig volt jelentős.³⁴ A gőzmozdonyoknak a Jutasi állomástól a belső állomásig 62 méteres szintkülönbséggel kellett megküzdeniük. Ezután dél felé kanyarodott a vonal, és az akkori kereskedelmi (ma Kossuth) iskolánál haladt át a Palotai útra a vöröskő pillérekre emelt hídon. Az utasok a vonatból ráláthattak a Kossuth utcára és a Búzapiac térre is (ma ez a Hotel Veszprém környéke). A Honvédlaktanya és Meggyespuszta után egy hatalmas kanyarral haladt tovább a

³⁰ Csapó Tamás – Lenner Tibor (2012): Veszprém településmorfológiája. *Földrajzi Közlemények*, 136(4): 439–452.

³¹ V. Fodor Zsuzsa: i. m. (1995).

³² Korompay György: i. m. 62–63.

³³ A Balaton új vasútja. *Az Újság*, 1909. 7(161): 6.

³⁴ Simon Károly (1989): A Veszprém-környéki vasutak kialakulásáról (1859–1909). In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*. VII. *Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század)*. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságának VII. konferenciája, MTA VEAB, MTA PAB., Veszprém. 403–408.

vasút Szentkirályszabadja felé. A balatonalmádi Remete-völgyet átszelve már megpillanthatta az utazóközönség a Balaton víztükrét. Innen tovább haladt a vonat az Öreghegyre, melyet nyári lakok, villák, préházak tarkítottak. Káptalanfüredtől sík vízparti pályán folytatta útját az Aprósi és Öregréti dűlők sávjában az alsóörsi állomásig. A szárnyvonal hatvan éven át működött. Segítette Veszprém és a Balaton közeli települések fejlődését, és a turizmus fellendülését hozta magával. 1969. szeptember 30-án indult utoljára útnak ezen a vonalon szerelvény, a helybeliek és Németh Árpád állomásfőnök nagy szomorúságára. A virágokkal díszített 375-ös gőzmozdonyt sokan siratták. Október 1-jén a közlekedésből kikapcsolták a korszerűtlennek, gazdaságtalannak mondott vasútvonalat. Helyét a közúti forgalom vette át. A döntés után a vaspályát is felszedték, így a helybeliek utolsó reménye is szertefoszlott a vonal újbóli használatba vételével kapcsolatban.³⁵

A Veszprém egyik legkedvesebb és legváltozatosabb tájképét nyújtó vasútvonal szép lassan eltűnt a városképből. Létezésének emlékét az egykori, azóta megváltozott épületek (belső állomás, Honvédlaktanya), valamint a Balatonalmádi-Öreghegyen kiállított 375-ös gőzmozdony őrzi. Ha még létezne, Európa talán legvonzóbb nosztalgia-vasútvonala lehetne.

A polgárosodó társadalom

A Monarchia gazdasági és társadalmi fejlődése a magyar városokra is jelentősen kihatott. Ez a változás azonban sokfajta módon érvényesült az egyes településeken. 1869 és 1910 között a városok 40%-ánál nem mutatkozott jelentős népességnövekedés. A városhálózat főleg közép- és kisvárosokból állt. Százetret meghaladó lélekszámú város a századforduló után csak kettő volt, Budapest és Szeged. A városiasodás folyamata és a demográfiai változás a közigazgatás számára is új kihívást jelentett. Elengedhetlenné tette a közösségi szükségletek magasabb színvonalú és szervezettebb kielégítését. Az 1867-es kiegyezést követően hozták létre az önkormányzatok rendszerét, valamint a törvényhatósági közigazgatást, amely lehetőséget nyújtott a vármegyék keretei közé illeszteni a városokat. A városok egy része a középfokú közigazgatás részeként, valamint rendezett tanácsú város néven a vármegyei törvényhatóságoknak alárendelten létezett. Mind a törvényhatósági joggal rendelkező városok, mind pedig a rendezett tanácsú városok fontos kérdéseket érintő ügyekben az önkormányzati határozataik felett a belügyminiszternek, valamint

³⁵ Albrecht Sándor (2009): Száz éves a Balatoni vasút. *Veszprémi Szemle. Városhatártörténeti folyóirat*, 11(2): 106–108.

a kormánynak volt joga dönteni, és engedélyezni azok végrehajtását.³⁶ Az 1848-as törvényhozás a bíraskodást vette alapul az önkormányzat átalakításánál. Ehhez szükség volt újabb népösszeírásra, melyre 1849-ben került sor a képviselőválasztások előkészítése céljából. Az 1849. évi összeírás összevethető az izraelita felekezetűek 1848. évi összeírásával, mely részletes képet ad a foglalkozásokról. Veszprém lakosainak egy része a veszprémi püspök, másik része a veszprémi székeskáptalan joghatósága alá tartozott. A nemesség már a 17. században is jelentős létszámban képviselte magát Veszprémben. Önkormányzatiságuk kialakulásában nagy segítségükre volt a veszprémi püspök is. Az 1840-es években már rendezett tanácsi ítélőszéket tartanak. Míg a földesúrnak nem volt beleszólása a nemesség önkormányzatának ügyeibe, a polgárság önkormányzati jogait annál inkább támadta. A polgárság legfontosabb önkormányzati szerve a közgyűlés volt. A 18. században a közgyűléseken a magisztrátus tagjain kívül részt vettek még azok a városi lakosok, akik a földesúrtól letelepedési engedélyt kaptak, így a városi polgárok közé kerültek. A magisztrátus egy külső és egy belső tanácsból állt, valamint a hatvanasok testületéből. Mind a három testület köteles volt néhány taggal képviseltetnie magát. A három testület mozgalmas kialakulása után egészen 1848-ig nem történt jelentősebb változás a polgárság önkormányzatának belső felépítésében. A testület tagjai általában életük végéig viselték tisztségüket. Néhány példa akad a lemondásra, azonban ezek a személyek is az előrehaladott életkoruk miatt kényszerültek távozni.³⁷

Amennyiben a város társadalmának polgárosodását vizsgáljuk, fontos szót ejtenünk a település izraelita vallású lakóiról. A település ebben a tekintetben különlegesnek mondható, ugyanis Veszprémben és Nagyváradon a római katolikus egyházmegyei központ engedélyezte a zsidók letelepedését a 19. század első felében.³⁸ Az 1848-as áprilisi törvények a jogegyenlőséget nem cikkelyezték be, és a zsidók teljes függetlenné válása is elmaradt; úgy tekintettek rájuk, mint akiknek a fő feladata az ország gazdagítása. Támogatták vállalkozásaikat, gazdasági szerepük jelentős volt. Ezen támogatás és az állampolgári jogok, valamint a nemzetbe való befogadásért cserébe az akkor létrejött liberális nemesség elvárta a zsidóktól vallásuk megreformálását. A zsidók nagy része ebbe a változtatásba bele is egyezett, és a magyar gazdaság fejlesztéséből fakadó

³⁶ Breinich Gábor (1996): A magyar városok szövetkezése a dualizmus korszakában. In: Bácskai V. et al. (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapesti Történelmi Múzeum és Budapest Főváros Levéltára, Budapest. 85–114.

³⁷ Lichtneckert András (1984): Veszprém társadalmá és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. In: Kredics L. (szerk.): *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Veszprém megyei Levéltár, Veszprém. 313–336.

³⁸ Szendi Attila (2002): A veszprémi zsidóság a polgárosodás hajnalán. In: Máthé É. (szerk.): *Fejezetek a veszprémi zsidó közösség történetéből. A zsidóság szerepe Veszprém polgárosodásában tanulmányok*. Veszprémi Zsidó Hitközség, Veszprém. 6.

előnyökért lemondott nyelvéről, etnikai öntudatáról és vallási életének némely eleméről is. Így a magyar zsidóság jelentős kontrasztot mutatott Kelet-Európa és a Balkán zsidóságával szemben. A fentebb említett tényezők hatására a zsidóság részvétele a gazdaságban és így a társadalomban erősödött. A terménykereskedelem még inkább az izraelita vallásúak által végzett tevékenységgé vált, egészen a Déli Vasút kiépüléséig. Utána egyre inkább más városokba helyeződött át a gabonakereskedelem. 1880-ban pl. Siófok addig elenyésző izraelita felekezetű lakossága jelentős növekedést mutatott.³⁹

Veszprém egy borbélymester szemével

A források és a dualizmuskori veszprémi események feltérképezése során figyelmemet megragadta egy veszprémi polgár, Francsics Károly visszaemlékezései alapján készült tanulmány. Nagyon szerencsés helyzetnek gondolom, hogy a korból az utókorra maradt egy veszprémi polgár naplója.

Francsics Károly borbélylegényként érkezik Sümeg felől a városba 1827 nyarán. A 23 éves Halas János borbély műhelyében kap munkát. Apja pápai szíjgyártómester. Károlyt a pápai kollégiumba íratják be, de két év után kiveszik onnan. A fiú rosszul tanul, és lusta. Újabb próbálkozásként apja borbélyinasnak adja. A szakma kitanulása alatt sok településen megfordul, azonban jelentős vagyonra nem tud szert tenni. Türelmetlen, nyers modora miatt több mestere is szélnek eresztette. Veszprémben ismerkedik meg Jákói Zsófiával, aki miatt lassan megváltozik féktelen, indulatos természete. A lány családja eleinte nem nézi jó szemmel a kapcsolatot, de Francsics kitartása végül meghozza az eredményt. Egyre nagyobb igénye van az önállósodásra, és ezt türelmetlenül igyekszik kiharcolni. 1847-ben elkezdí a naplóírást, amely a szenvedélyévé válik, haláláig nem hagyja abba. Élettörténetének megírásával egyik célja az volt, hogy majd megmutathassa a könyvet Zsófiának, ám mire az elkészült, az asszony látása a sok varrás miatt nagyon megromlott. Összesen két kötet emlékiratot és négy kötet naplókivonatot hagyott az utókorra. A naplók alapján képet kaphatunk Veszprém társadalmáról, a céhes viszonyokon alapuló életformáról. Láthatjuk a sokszor még feudális eszményeket hurcoló kispolgárok gyakori hanyatlását, a kibontakozó kapitalizmust. 1853-ban Halas János visszavonult az ipartól, és segédjére, Francsics Károlyra hagyta a műhelyét, aki így, 49 éves korára, önálló mester lett. Veszprémben akkoriban két borbélymester volt csak rajta kívül. 1855-re már jómódúnak

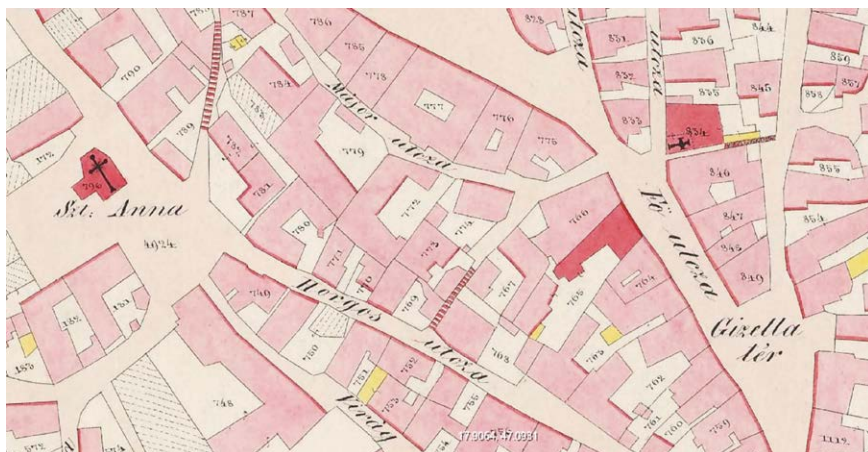
³⁹ Nagy Dóra (2002): A zsidóság szerepe Veszprém város polgárosodásában 1848-tól 1914-ig. In: Máthé É. (szerk.): i. m. 79–84.

mondhatja magát, sok vendége van, bevétele a havi 100 ezüstöt is eléri. Az anyagi jóléttel együtt társadalmi szerepe is változik. 1857 elején választmányi tag lesz a veszprémi Polgári Casinóban. 55 éves korára szőlőgazda lesz. Megveszi felesége testvérének Almádiban lévő három és fél holdnyi szőlőjét. Aggodalmai támadnak, hogy a szőlő megvételével helyesen döntött-e. Túlságosan öregnek tartja magát a műveléséhez. A politikai és gazdasági helyzet sem kedvez számára. A solferinói csata kudarca és a Monarchia egyre inkább felszínre kerülő pénzügyi gondjai az egyszerű polgárok életére is kihatással voltak. Az adóterhek egyre csak növekedtek. Hiába látszott jó vételnek a földterület, rengeteg munkát igényelt a rendbehozatala és a művelése, és kevés hasznot hozott. Francsics Károly anyagi helyzete rosszabbodni kezdett, amiben az is közrejátszott, hogy szakmájában konkurenciája támadt, ekkorra már öt borbélymester is tevékenykedett a városban. Vendégei lassan elmaradoztak. 1866-ban kilépett a Casinóból is, mert a tagdíjat nem tudta már fizetni. Világa egyre jobban beszűkül, a koronázást és az 1867-es kiegyezést már csak rosszindulatú megjegyzésekkel illeti, a közélet iránti érdeklődése alábbhagy. 1871-ben meghal a felesége. Naplóját 1873 körül fejezi be és kötetli be. Felesége unokahúgának dedikálja. Négy évvel ezután, 1880-ban távozik az élők sorából.

A borbélymester úgy tálalja történetét, mintha a Habsburg Birodalom két vesztes háborúja és a szőlővétel vezetett volna az elszegényedéséhez és szomorú öregkorához. Azonban a sorok közül élénk tárul az akkori társadalom égető problémája: a feudális viszonyokból a kapitalizmusba történő átmenet. A borbélyhoz hasonlóan sokaknak nem volt stratégiája a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodásra. Esete mutatja, hogy egy nem megfelelően átgondolt befektetés és a sikertelen átszervezés milyen károkat okozott egy egyszerű, nem túl széles látókörű ember életében. A szőlőskert megvásárlásakor a borbély elsősorban a saját szükségleteire gondolt. Hogy a bort értékesítse, az szinte meg sem fordult a fejében. Ez feudális szemléletére vall. Biztos jövedelemként tekint a borbélyüzletre, ingatlanjaira és földtulajdonára. Öregkori válságának okát nem érti. Szokásaihoz, életviteléhez görcsösen ragaszkodott akkor is, mikor már egyértelmű volt, hogy nem tudja fedezni. Nehezen dönt a háza egy részének bérbeadásáról, arra pedig, hogy szőlőjét eladja, a legkilátástalanabb helyzetben sem gondol. Természetesen ez az átalakulási folyamat nem az 1860-as években zárul le. Francsics nemzedékét még további generációk követik, amelyek feudális értékrendjük miatt nehezen tudtak beilleszkedni a kibontakozó tőkés világba. A borbélymester feljegyzései lehetőséget kínálnak arra, hogy betekintést nyerjünk a változóban lévő magyar

társadalom világának egy részébe, és hiteles képet kapjunk a gazdaságilag ugyancsak hanyatlóban lévő Veszprém életéről.⁴⁰

Franciscs Károly emlékét ma is őrzi a város. Az egykori lakóhelye és a borbélyműhely között található lépcsőt róla nevezték el. Az ábrán láthatjuk a lépcső elhelyezkedését az 1857-es kataszteri térképen.

A Franciscs-lépcső

Forrás: Timár, Gábor – Biszak, Sándor (2010): *Digitizing and georeferencing of the historical cadastral maps (1856–60) of Hungary*. In: *Livieratos, Evangelos – Gartner, Georg (eds.): Proceedings of the 5th International Workshop on Digital Approaches in Cartographic Heritage, Vienna, Austria, 22–24 February 2010*. 559–564. DOI: 10.13140/2.1.3888.8967

A Horgos utcán találjuk a roskadozó házat, melyben feleségével laktak. Innen gyalogolt föl a lépcsőn a borbély az akkori Fő utcán (ma Rákóczi utca) található műhelyébe. A városban 2019. augusztus 25-én tematikus sétát rendeztek, melynek alkalmával megszépítették a lépcső környezetét.⁴¹

Összefoglalás

Veszprém helytörténete rendkívül gazdag, a legtöbb történelmi korszakra vonatkozóan talál a kutató, érdeklődő elegendő helytörténeti munkát, forrásanyagot. A város meghatározóbbnak bizonyult az Árpádok korában, mint a dualizmus általam vizsgált éveiben. Érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon miért is veszített egykori jelentőségéből. Erre

⁴⁰ Vörös Károly (1963): Franciscs Károly veszprémi borbélmester pályafutása. In: Éri István (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. Veszprém megyei Múzeumok Igazgatóság, Veszprém. 250–270.

⁴¹ Megszépül a Franciscs-lépcső – (Sz)épjtsd a környezetet! <https://veszpreminfo.hu/record/megszepul-a-franciscs-lepcso> (letöltés dátuma: 2020. 04. 28.).

a kérdésre véleményem szerint több válasz is adható. A város földrajzi adottságai, védhetősége az államalapítás korában kedvezőnek számítottak, a városiasodás, a polgárosodás korában, az építkezések, a közlekedésfejlesztés időszakában viszont hátrányt jelentettek. A felgyorsult városiasodási folyamatot elsősorban a közlekedés határozta meg, mindenekelőtt a vasútvonalak építése. Veszprém ebben a tekintetben nem nevezhető szerencsésnek. A település a kezdetekben egyetlen jelentősebb vasúti vonal sem érintette. Miután a város vezetése ráébredt a közlekedés megnövekedett jelentőségére, és érzékelhetővé vált a helyi kereskedelmi élet hanyatlása, s elkezdődtek a tudatos városrendező és közlekedésfejlesztési kezdeményezések, szembesültek azzal, hogy az addig a városban élő vagyonos kereskedő réteg elhagyta a települést, és a vasúttal könnyen megközelíthető városokba tette át székhelyét. Hogy mindezen nehézségek ellenére Veszprém a mai napig sikeresen megőrizte kulturális és vallási jelentőségét, oktatásban játszott kiemelkedő szerepét, annak köszönhető, hogy ezek fontosságát már a városiasodás korában is felismerték, ezért igyekeztek hangsúlyt fektetni rá. Legjobb példa erre talán a színház megépítésére tett elszánt törekvés. A 19. századi városi fejlődés Veszprém tekintetében csak rávilágít azokra a tényezőkre, amelyekkel végleg szakítani kell a városnak, hogy kitörhessen a feudális, mezővárosi keretek közül és visszaszerezhesse régi kora középkori jelentőségét, nagyságát. Véleményem szerint az Európai Unió nagyszabású projektje, az Európa Kulturális Főváros-program, melyet Veszprém és a balatoni régió közös pályázata nyert el, méltó kiteljesedése lehet ennek a folyamatnak 2023-ban.